

KELEN ANDRÁS

Az információgazdaság nonprofit üzemmódja

Az információgazdaság civil szektora és nonprofit működés módja eddig még nem került reflektorfénybe. Márpedig nem kell nagy felfedezőnek lenni ahhoz, hogy észrevegyük: nemcsak e-business és e-kormányzat létezik, hanem megjelentek már a különleges, gyakran új típusú nonprofit intézmények is. Ezek a *virtuális civil struktúrák* függetlenek az állami költségvetési szervezetektől, és tulajdonosok híján az üzleti világba sem sorolhatók. A szerző megmutatja, hogy az *e-civilisztika*, vagyis a kibertér civil arcának kutatása önálló fogalmi innovációval szolgál, mert a világhálón számos olyan – bármiféle program híján – *természet adta* módon kialakult intézmény, fogalom és jellegzetesség vert már véglegesen tekinthető gyökeret, amely világosan nem sorolható be sem az állami, sem pedig a vállalati szféra egyikébe sem.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: H420.

Ebben a tanulmányban nem annyira az információs társadalomról, hanem a szűkebb értelemben vett információs gazdaságról lesz szó, annak egy metszetén, a civil szférán keresztül. Az információgazdaság és az információs társadalom munkadefiníciójaként egy nagyon egyszerű, heurisztikus megkülönböztetést javasolok: *információgazdaságról* ott és csak ott beszéljünk, ahol időmértelen szélessávú internetkapcsolat létezik. Az információs *társadalom* tételezhetőségéhez ugyanakkor elfogadhatónak tekintem a betárcsázó internetkapcsolatot is.¹

Az információs gazdaságnak van egy mikroökonómiai megközelítésben egyelőre kevésbé feltárt sajátossága: az ingyenesség visszatérő jelenléte. Ez azt jelenti, hogy nemcsak egy metszet erejéig az állam és az üzleti világ közti mezsgyén² fogunk civil struktúrákat találni, hanem konstitutív mozzanatként szinte mindenütt! Az *információgazdaság* ilyen értelemben vett nonprofit szektora és annak *sui generis* működés módjával Kelen [2001] foglalkozott. Pedig nemcsak e-business és e-kormányzat létezik, az információs

¹ A feltöltési/letöltési sebesség is értelmezhető gazdaságilag: ha csak letöltésre van lehetőségünk szélessávon, akkor pusztán *fogyasztói* létre vagyunk kárhozhatóak, míg a feltöltési ág sebessége *termelővé* tehet bennünket az információgazdaságban. A sávészélesség műszaki fogalmának közgazdasági tartalmát az adja, hogy a „letöltéssel” *fogyasztóként* viselkedünk, a „feltöltéssel” viszont már az információgazdaság aktív *termelőjeként*. Jól kirajolja ezt az aszimmetriát az aszimmetrikus digitális előfizetői vonal (DSL) internetkapcsolat üzleti modellje, ahol a rendelkezésre álló sávészélességet leggyakrabban megosztják az előfizető számára, feltételezve, hogy alapvetően inkább nézegetni kíván, és nem kíván tartalmat szolgáltatni. Az információgazdaságban a feltöltésre szolgáló sávészélesség megvásárlása tekinthető a piacra lépés költségének.

² Egy szervezet nonprofit jellegét, mint ismeretes, legkevesebb két kritériummal lehet megadni: 1. függetlenség az államtól és politikától, ami nem zárja ki az állami támogatások lehetőségét, de sem intézményesen, sem jogilag nem tartozhatnak az állami szférába; 2. nincs tulajdonos, csak alapítók vannak. Az esetlegesen megtermelt eredmény nem sajátítható el, nem vonható ki, csak az eredeti és közhasznú célok előmozdítására használható fel.

gazdaság hajtóerőiként nemcsak az elektronikus kereskedelem vagy az elektronikus ügyintézés tarthatók számon, hanem megjelentek már különleges, gyakran új típusú nonprofit intézmények is. Ezek a virtuális civil struktúrák függetlenek az állami költségvetéstől és tulajdonosok híján az üzleti világba sem sorolhatók. Ebben a tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy fogalmilag megalapozzam és egyben tematikusan körbejárjam ezt az egyelőre nemzetközileg is járatlan kutatási területet.

Amiről ugyanis itt szó lehet, az jóval gazdagabb annál a felismerésnél, hogy (az e-kereskedelmi és az e-kormányzati diszciplínák mellett) eljött az idő a civil világ online vitelére, az ezt támogató szoftverek és honlapok megírására. Az elkövetkezőkben tehát nem e *digitális migráció*³ igényének hangsúlyozására szorítkozom, nem pusztán azt sürgetem, hogy a nem kormányzati és nonprofit szervezetek tevékenységük növekvő részarányát helyezték át a virtuális világba.⁴ Alapvetően azt szeretném megmutatni, hogy az *e-civilisztika*, vagyis a kibertér civil arcának kutatása számos önálló fogalmi innovációval szolgál, mert a világhálón számos olyan, mindenféle program híján *természet adta* módon kialakult fogalom és jellegzetesség vert már véglegesen gyökeret, amely világosan nem sorolható be sem az állami, sem pedig a vállalati működésmódok egyikébe sem.

A már említett sávszélesség mellett ilyen közgazdaságilag is tartalmas másik terminus az *összekapcsolhatóság* műszaki fogalma. Az összekapcsolhatóság vagy behálózottság, mint ismeretes, továbbfejleszti a helyi társadalom működőképességét, a közügyek kollektív elintézhetséjét és a lokálpatriotizmus érzését – összefoglalóan az emberek *szociális tőkéjét*. Ez az összekapcsolhatóság nem más, mint a civil társadalom eszményeinek kiteljesítése a virtuális világ dimenziójában, a toqueville-i értelemben vett *polgári társulás* fogalmának általánosítása, információs társadalombeli megfelelője (*Tocqueville* [1983], *Böloni* [1980]).⁵ Tehát ami demokráciában eddig az egyesületek és más civil intézmények megalapításának jogaként segítette a *citoyent* – hogy elkötelezze magát, hogy kötelességtudatból önkéntes munkát végezzen, vagy éppen egy közhasznú alapítványban mozdítsa elő a közjót, és így vegyen részt a közügyekben –, az ma az információs társadalom nyújtotta globális összekapcsolhatóság ígéretével teljesebb ki. Az *összekapcsolhatóság ugyanis a polgári társulások absztrakciója*: úgy viszonyul az egyes lehetővé tett „alkalmazásokhoz”, alkalmi ügyekre összefogó *citoyen*egyesülésekhez, mint a polgári társulások jogának demokratikus kivívása a ténylegesen működő civil szervezetekhez. Az összekapcsolhatóság megteremtése ugyanakkor egyből a globális információgazdaságba emeli a netpolgárt.

³ A digitális migráció fogalma az új gazdaság egyik alapvető folyamatára, az online *intézmények* kialakulására világít rá. Kiberrealistaként azt gondolom, a digitális migráció nem jelenti szükségképpen valamely intézmény online kizárólagosságát, hanem csupán az online és offline struktúrák szubszidiaritásának, *kiegészítőleges párhuzamosságának* megteremtését. A kiberszkeptikus álláspont nyilván e párhuzamosság másodlagosságára teszi a hangsúlyt – például az okmányirodák virtuális ügyintézésének másodlagosságát fogja hangsúlyozni, mondjuk, a bevásárlóközpontokba település előnyeivel szemben. A kisszámú megmaradt kiberoptimista pedig abban reménykedik, hogy az offline struktúrák úgy elhalnak az online intézmények támasztotta versenyben, mint marxistáknak az állam.

⁴ Az e-business és e-kormányzat közötti civil tér digitális migrációja a következő, legsürgetőbb teendőket öleli fel: a civil honlapok műfaji sajátosságainak átgondolása; az adománygyűjtésnek és a forrásteremtésnek az online marketingbe csatornázása; az *önkéntes munka távmunkában* történő ellátásának segítése; a társadalmi célú kommunikáció online műfajainak gondozása. E tanulmány keretei között egyikkel sem foglalkozhatom, csak leszögezhetem: akinek internet-hozzáférése van, az – mint egy középkori város falain belülre jutó, megfutott jobbágy – polgárjogot szerez az információs társadalomban, részt vehet az információgazdaságban. Ennek egyik vonatkozása, hogy a civil alkalmazások révén szabadon társulhat olyan ügyekben, amelyekben hálópolgárként és *citoyen*ként elkötelezni kívánja magát.

⁵ Böloni Tocqueville-től függetlenül, vele szinte egy időben utazta be a 19. századi Amerikát, és nagyon hasonló eredményekre, a nyiladozó civil sektort illető felismerésekre jutott magyar nyelven is megjelent munkájában.

Az információs gazdaság hálózati infrastruktúrájának irányítása

Az első megközelítem az internetre mint kibertérre irányul. Az információgazdaságban sokféle fellelhető nonprofit működésmód első példaként röviden megvizsgálom az internet mint hálózat vagy infrastruktúra működtetését és *önkormányzatát*.

Az internet egy határok nélkül nyitott, tökéletesen decentralizált és irányítását tekintve is középpont nélküli hálózat. Ezt a súlyponttalanságot *end-to-end* struktúrájának is mondják, rámutatva, hogy architektúráisan nincsen irányító parancsnoki állása. A parancsnoki poszt hiánya nem létezik sem az üzleti világban, sem az állam berkeiben. Ha elgondolkodunk azon, végül is mi tekinthető a világháló irányító szervezetének, akkor a számos lehetséges jellemző közül – egy esetleírás erejéig – tekintsük a kibertér egyik funkcionális tulajdonságát, és irányítsuk figyelmünket a 13 darab *gyökérszintű névkiszolgáló* (DNS-szerver)⁶ feletti rendelkezésre, azaz az „internet szívének” megfelelő *telefonkönyvszerű címjegyzék* „tulajdonjogára”! A gyökérszintű kiszolgálók közül a mindenkori főszerver 12 óránként generál egy kritikus fájlt, amely megmondja a többi tizenkettőnek, hogy akkor éppen milyen domainnevek léteznek a világban, és hol található. Ezzel funkcionálisan megvalósul egy világszintű *összekapcsolhatóság* – mindenfajta (telefon)központ nélkül. Ez az internetprotokollból⁷ származtatható jelenség egy új, csak a civil világból ismert paradigmát hozott: eddig a konnektivitás mindig csatornákon keresztül valósult meg (posta, telefon), ahol valamely ponton kapuőrök álltak, és vagy adót szedtek, vagy hozzáadott értékükre hivatkozással díjat kértek. Az internetprotokollnak az a tulajdonsága azonban, hogy minden kitüntetett (például vámszedési) pontot megkerül, lehetővé teszi, hogy szervertulajdonosok híján az útvonalválasztás, tehát a kibertér *nemzetközi szakmai irányításának* e fontos területe is a nonprofit szektorra jellemző módon folyjék.

E gyökérszintű névkiszolgálók – amelyek tehát a legfelsőbb szintű domainneveket igazgatják – eredetileg az amerikai kormány hatáskörében voltak. A 13-ból a többség ma is az Egyesült Államok területén található. Úgy tartják, minimálisan nyolc útválasztó kiszolgáló képes biztonságosan fenntartani a világ internetes forgalmát, ha azt nem „támadja” meg senki. Ismeretes amúgy, hogy az egész internetet eredetileg katonai célokra fejlesztették ki. Nevezetesen, egy olyan számítógépek közti kommunikációs rendszert kívántak kifejleszteni, amelynek nincsen (sebezhető) centruma – innen az útválasztók (*router*) gyakorlata. A kilencvenes évek végén azután az internet technikai funkcióinak ellátását, így e legfelsőbb szintű névkiszolgálók adminisztrációját az amerikai kormány a méltányosság nevében köztulajdonba bocsátotta, azaz privatizálta – a *nonprofit privatizáció* értelmében.⁸ Nonprofit privatizációról akkor beszélünk, ha egy államilag működtetett programot arra vállalkozó civil szervezet hatáskörébe bocsátanak.

Ilyen civil szervezet az internetes címekeket és más technikai funkciókat felügyelő *Internet*

⁶ A DNS-kiszolgálók az internetprotokoll címzéseit olyan szavakká és nevékké alakítják, amelyek e-mail címekeként és honlapcímekeként ismertek és közkeletű módon használtak. E kiszolgálók végzik el azt a munkát, hogy az útválasztókon keresztül a világ minden egyes világhálós jelenlétre bejelentkezett számítógépeknek lehetővé tegyék a címek, azaz domainek működését. A gyökérszintű internetkiszolgálók tehát kérdésre megmutatják, hol a *.com* kiszolgáló, hol a *.hu* kiszolgáló. A *.hu* domainnév kiszolgálója pedig azt tudja, hogy az őhozzá bejelentkezett szerverek hol vannak.

⁷ A Vint Cerf és Bob Kahn internetatyák nevéhez fűződő IP/TCP Unix-szabvány a különböző számítógépes hálózatok közti első működő kapcsolatteremtést hozta létre. Míg a TCP modul az egészében való célba juttatást valósítja meg, addig az IP protokoll minden adatcsomagot felruház egy hálózati címmel a célba juttatáshoz. Mivel a cím egyaránt tartalmazza a célhálózat és a célgép internetes címét, lehetővé válik, hogy az útvonalválasztás (*routing*) a pillanatnyi internetes terhelés függvényében menedzselhető legyen.

⁸ Az efféle programprivatizáció egyébként Amerikában – érdemleges állami tulajdon híján a gazdaságban – gyakorlatilag a privatizációt mint olyat jelenti. Nálunk ezt a kiemelkedően közhasznúság fogalmával társítják.

Corporation for Assigned Names and Numbers (ICANN – a számok és nevek hozzárendeléséért felelős internetes társaság) is. Ez 1998 óta felelős az internetes címek és kiosztásuk szakmai rendjének fenntartásáért, a legfelsőbb szintű domainnevek kezeléséért.⁹ A világhálós útválasztás könnyebb átláthatósága, valamint a domainbrókerkedés korlátok közé szorítása érdekében az internetes nevek és számok kijelölésével foglalkozó testület 2000 novemberében új csúcsterritoriumokat vezetett be. A nemzeti utótagokon (például *hu*) kívül eddig a *com*, *mil*, *int*, *gov*, *org* és *net*-re korlátozódtak a lekérhető címvégződések. Most hét új, úgynevezett gTLD kap helyet: *biz*, *info*, *name*, *pro*, *museum*, *aero* és *coop*. A legfelsőbb szintű domainnevek terén – a nemzeti utótagok bővülését kivéve – 1980 óta ez volt az első nagyobb bővülés. Az új végződések bevezetésétől azt várják, hogy logikailag jobban anticipálhatóvá, egyszerűbbé válik az internetes keresés, és lökést kap az újabb nevek regisztrációja és piaca. A most bevezetett utótagok tesztelése után újabb logikai-kereskedelmi toldalékok felvetése várható.

Az olykor hevesen felizzó vita még nem ért teljesen megnyugtató módon véget, azonban ma már megvalósul az, hogy a legfelsőbb szintű domainnevek az eredeti hét domainnévhez képest bővíthetnek, új *dotbiz* és *dotinfo* címeket alakítottak ki. Ennek jelentősége abban áll, hogy jobban megvalósulhat a *cím- és márkavédelem* közti kapcsolat, tehát akinek felépített márkaneve van, annak ezt tartalmazó internetcíme hathatósabb jogvédelmet élvezhet. A legfelsőbb szintű domainnevek bővítésének azonban számos kritikusa is van, akik az új végződések bevezetésének és használatának egyértelmű irányvonalát hiányolják. Vita zajlik arról, hogy az új gTLD-k inkább általános jelentésűek, vagy speciálisabbak legyenek. A speciálisabb domainnevek talán jobban segítenék az internetezőket az őket érdeklő tartalom pontosabb megtalálásában. Az új gTLD-k ugyanakkor további gondot jelentenek azoknak a vállalatoknak, amelyek márkanevüket, védjegyüket minden közhasználatú domainen meg kívánják óvni.

Végül az is vita tárgya, hogy bár az ICANN globális nonprofit szervezet vezetőségét mintegy 170 000 internetfelhasználó az online demokrácia eszközeivel választotta meg, a szervezet mégis sajnálatosan bürokratikus módon viselkedik. Ez az eljogiasított viselkedésmód arra a megoldatlan szociológiai tényre vezethető vissza, hogy egyelőre senki sem tudja értelmezni ezen a *globális civil* szinten, illetve az általában vett kibertérben sem a választókerület, sem a választhatóság, sem pedig a társadalmi részvétel fogalmait. Az információs társadalom kommunikációs infrastruktúrája ügyel-bajjal ugyan, de működik, tehát úgy, hogy – legalábbis az itt vizsgált esetben – egy civil szervezet saját működési bevételeiből civil menedzsmentmódszerekkel irányítja. A generikus legfelsőbb szintű domainnevek köztulajdonban vannak. Mindenki, aki *com*, *org*, *net*, stb. domainnevet vásárolt az ICANN által meghatalmazott több száz domainbejegyző cégtől, akárcsak mindazok, akik az országok számára kiosztott legfelsőbb szintű domainnév alatt vásárolnak maguknak *tulajdont*, azok nem *virtuális ingatlant vesznek*, hanem pusztán megfizetik a domainnevek regisztrációjával és kezelésével járó önköltségi árat. A domainnevek regisztrációjának igazgatási kérdései ma egy nem kormányzati szervezet hatáskörébe tartoznak.

Az internet mint kibertér területen kívüliséget élvez: egyetlen ország fennhatósága alá sem tartozik, akárcsak az *olimpia*, és egyetlen vállalat sem mondhatja el magáról, hogy egyedül ő működtetné az internetet, vagy akárcsak kikerülhetetlen volna a működtetés-

⁹ Az ICANN felügyelete alatt számos for-profit magántársaság szigorú pénzügyi keretek között működtetheti a gyökérszintű névkiszolgálókat. Ezek egyetlen nap leforgása alatt milliárdos nagyságrendben tesznek eleget URL-kéréseknek (tehát amikor valamely felhasználó beír a böngészőjébe egy internetcímet, akkor szolgáltatójának domainnévszervere érintkezésbe lép valamely globális névkiszolgálóval, és így *kapcsolódunk* a keresett weboldalra).

ben. Ugyanakkor nem is *transznacionális* szervezetről van szó, mert – mint érintettük – nem a diplomácia eszközeivel irányítják, hanem a civil világ alapvető mintái jutnak benne érvényre. Magyarországon szintén civil kezekben van a névkiszolgálók dolga: a *hu* felsőszintű internetdomain kezelője a Magyar Internet Szolgáltatók Tanácsa Egyesület. A *hu* végződés alá tartozó domainnevek igénylése a regisztrálást végző szervezeteken keresztül történik. Az *egyesületé* az útválasztó szerverek üzemeltetésének joga.

Az internetkormányzás (*internet governance*) témaköre persze szélesebb a névkiszolgálók működésmódjánál, amit a fenti esetleírásban ismertettem. Válasszuk azonban a szélesebb téma bármely vonatkozását, nem fogunk állami-közigazgatási vagy cégszerű (*corporate governance*) irányítási modellre bukkanni!

Civil alkalmazások

Milyen súllyal szerepelnek a civilnek tekinthető alkalmazások a mai internethasználatban? E második megközelítésben a kiberteret már mint civil világot tekintjük, és megvizsgáljuk, mennyire állja meg a helyét az a feltételezés, hogy a világhálóknak mint *digitális alkalmazások halmazának* számos *globális civil* vonatkozása van. A civil társadalom az új információs társadalom egyre jelentősebbé váló szereplője; a nonprofit működésmód pedig az információgazdaság egyik – fenntartható – üzemmódja. A civilmódra működtetett épületekkel, intézményekkel, rendezvényekkel és „közösségi terekkel”, valamint ezekben a „közösségi terekben” létrehozott új kommunikációs és információs eszközökkel enyhíthetők az információs társadalom gazdasági kihívásai, ember közelebbé tehető az új gazdaság keltette megrázkódtatások.¹⁰ Ebből fakadóan a civil társadalom erőteljes bevonása az információs és gazdaságfejlesztési programba olyan „húzóerő”, ami sok területen még az infrastrukturális fejlesztés jelentőségét is felülmúlhatja.

Az információgazdaság számos kialakulófélben lévő innovatív nonprofit működésmódja közül a klasszikus eset a szabad forráskód jelensége. Ez a Linux operációs rendszer sikere révén olyannyira közzismert, hogy itt csak a logikai teljesség kedvéért említem dióhéjban. E szoftverekről jól meg kell értenünk, hogy nem feltétlenül teljesen ingyenesek. A *szabad* jelző azt jelenti, hogy nincsenek szabadalmi védelem alatt, tehát a felhasználó igényei és képességei szerint szabadon módosíthatók. Ez az innovációs kötetlenség és szabadság egyben a versenybeli lépéstartás záloga is. A forráskód tehát szabadon hozzáférhető és megváltoztatható. A szoftverfejlesztés hagyományos megoldásaival szemben, amikor a létrejövő alkalmazás a tulajdonos (cég) monopóliuma marad – vagy úgy, hogy a lehetséges idő tartamára levédik, vagy úgy, hogy a forráskódot „páncélszekrényben” megőrzik –, vannak olyan szoftverfejlesztők, akik közzéteszik ezt a forráskódot, és ezzel ösztönzik azt, hogy más fejlesztők is hozzátegyék javításait. Számos olyan szabad felhasználású program és alkalmazás forog így a világban, amelyek fejlesztőmérnökök együttműködéséből származnak.

Az Apache webkiszolgáló szoftver a szabad szoftvermozgalom másik nagy sikere. A mozgalom további ékességei GNU, FreeBSD, Perl.

¹⁰ Az új gazdaság fogalmát nem terjedelme szerint szeretném definiálni, hanem – mint az Újvilág a középkor végével – forradalmi üzleti modelljei terjedésével és ígéretei megvalósulásával.

Információs közjavak

Következő megközelítésemben bevezetem az *információs közjavak* halmazát. Ha egy termék vagy szolgáltatás – ráadásul egyre több ilyen termék – ingyenes, és azt nem állami ártámogatás teszi szabadon hozzáférhetővé, akkor ez óhatatlanul az önkéntesség és vele együtt a törőlmetszett *nonprofit* működésmód képzetét kelti.¹¹ Közjóságok például az ingyenes információs szolgáltatások és a hirdetésekre alapozott ingyenes tartalom-szolgáltatás, mert fogyasztásuk nem vetélkedés mellett történik, és senki sem zárható ki belőle.

Az állami adatok halmazát az információszabadságról szóló törvény teszi mindenkivé (azaz forgalomképesé). Az információs *közvagyron* fogalmán a közpénz felhasználásával előállított vagy a közigazgatás által kezelt információt értjük. Ezekből azonnal le kell vonni azt a nem kevés állományt, amelyet a közigazgatás az ide vonatkozó hatályos törvények alapján titkosított. Ugyancsak le kell vonni a közigazgatás által birtokolt *személyes* adatok tömegét; az esetlegesen *üzleti* titok alá eső adathalmazt, és akkor eljutunk az információs közvagyonnak tekinthető állományhoz. Ennek hasznosítása az egyik legnagyobb ígéret az információgazdaság magánszektora számára.

Az információs közvagyon alapjait az az elv teremti meg, hogy ez a munkaállomány – amely nem kis munkával jött létre – nem tartozik szerzői jogvédelem alá.¹² Tehát bárki által szabadon felhasználható és hasznosítható, ha – és ez egy nagy „ha” – tudomást vagy hozzáférést szerez róla. Éppen ez az a pont, ahol a kibertérben mozgás, mozgolódás tapasztalható. Arról van ugyanis szó, hogy Amerikában is, Európában is és Magyarországon is a legmagasabb szinten felismerték, hogy itt a tartalomszolgáltató ipar számára ígéretes üzleti lehetőség rejlik, ám lépéseket kell tenni ahhoz, hogy ez a közvagyon a jelenlegi nyers formájában „emészthetővé” váljon (például adatbázisba rendeződjön, amely azután már magántulajdonnak tekinthető). Az emészthetővé válás értéknövelő digitális termékek és szolgáltatások nyújtásával is elképzelhető. Azért ígéretes ez az üzleti lehetőség, mert az államélet (olykor bizantinus) falai között egy olyan érték lapul, amely mindannyiunké, és – ha egyáltalán hozzáférhető, akkor – ingyenesen hozzáférhető, még akkor is, ha üzleti felhasználás céljából történik a megkeresés.

Ez az üzleti modell amúgy nem páratlan az információgazdaságban, gondoljunk csak a Red Hat egykori sikerére – mint ismeretes ez volt az első olyan cég, amely az ingyenesen hozzáférhető operációs rendszer, a Linux kereskedelmi hasznosítására, marketingjére és

¹¹ A definíció fogalmazása azért nem határozottabb, mert ingyenesség eredhet még egy vállalati marketing-stratégiából is.

¹² Mint annyi más társadalmi innovációnak, a közpénzekből fenntartott információs közvagyon szabad hasznosításának is egy amerikai próbaper nyitott utat. Amerikában eleve csak a szövetségi kormány információs tevékenységére vonatkoznak a fenti megengedő szabályok, a helyi államigazgatás tulajdonaként bánhat az ott keletkező adatokkal. 1994 óta a szövetségi hatóságokat törvény kötelezi arra, hogy minden hozzájuk érkező adatkezeléssel és információval kapcsolatos megkeresést válaszoljanak meg, és információt csak jó ok alapján lehet visszatartaniuk. Nos, az egyik szövetségi pénzből fenntartott állami könyvtár, a National Library of Medicine, amelynek feladata az orvosi kutatásokhoz nélkülözhetetlen tudományos közlemények országos adatbázisba rendezése és terjesztése volt, elkezdett igen magas árat kérni szolgáltatásáért, és felhasználóinak azt is próbálta megtiltani, hogy továbbterjessék a tőle kapott tudományos absztraktokat. Valaki kitalálta, hogy akkor ő elkéri a teljes adatbázist egyben, és csak a másolás költségét hajlandó megtéríteni a könyvtárnak. Visszautasították, per lett a dologból, és a könyvtár nyert. A bíróság elismerte a könyvtár jogát arra, hogy megvédje információs termékéhez fűződő üzleti érdekeit. Az ügy azonban felkeltette a politika figyelmét, teret nyert az a meggyőződés, hogy ha a közérdekű információt anyagi okokból korlátozni lehet, akkor nyilván politikai okokból is korlátozni lehet egyszer majd. Törvény-módosításra került sor, és manapság már ott tartanak, hogy az információt nem tartják vissza, hanem – mindenki jól felfogott gazdasági érdekéből – szabad áramlásának útját egyengetik az ország versenyképességének jelszavával.

terjesztésére született.¹³ Az információs közvagyon a (magyar) kibertér tartalommal feltöltésének – a bitkultúra fejlesztésének – legfőbb záloga. A nemzeti kulturális örökség, a levéltárak és tenderfelhívások, közgyűjtemények és földhivatalok, a földrajzi információ és a jogtárak mind olyan, ma is nyilvánosan hozzáférhető közvagyonot képeznek, amelyeknek digitális migrációja, tehát a hordozótól vagy a formátumtól független megjelenítése, olyan növekedési forrás, amely nonprofit üzemmódja mellett is az információgazdaság húzóereje.¹⁴

A közvagyon mellett szót kell ejtenünk a közjavakról is. A kibertérben végbemenő gyors és folyamatos műszaki fejlődés nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a szellemi tulajdonjogok fontos kérdésében bekövetkezzék egy alkotó jellegű tisztázódási folyamat. Ugyanis eddig annak lehettünk tanúi, hogy a *szertői jogok* és más *szellemi tulajdonjogok* védeltségi ideje egyre hosszabb lett. Míg a jogvédelem kezdeti időszakában 10–15 évről volt szó, a jelenlegi európai szabályozás a szerzői jogok védelmét a szerző egész életére + 70 évre terjeszti ki. Cégek tulajdonlása esetében pedig a védett időszak megközelíti a 100 évet.

A védeltségi időszak lejártá után a könyv vagy szellemi termék, műalkotás, mint ismeretes, visszatér a szellemi köztulajdonba, tehát a közművelődés kulturális öröksége körébe. Az internet megjelenése előtt ez a problematika kevésbé volt fontos, hiszen amikor megvettük Arisztotelész valamely művének új kiadását, akár fel sem tűnt, hogy a kötet kiskereskedelmi ára már nem tartalmazza a kiadó költségei között a copyright megvásárlásának költségét. Ám amióta elektronikus világgönyvtár létezik és amióta sok „generikum”: régi szellemi alkotás, fénykép, film, zenemű az interneten ingyen is hozzáférhető, azóta (a jogtulajdonosokkal együtt) érzékenyebbek vagyunk erre a problematikára. Azt lehet mondani, az ingyenesség jelenléte a gazdaságban valahogy az „fenntarthatóság” egyik összetevője, és ennyiben a zöldterületekhez hasonlóan védelemre szorul.¹⁵ Amiképpen például a *madárvilág* jelenléte mindig annak a jele, hogy az agrárszemponatok összehangolása sikerült a környezet védelmével, azonképpen az ingyenesség is – mint a gazdaság egyik antropológiai konstansa – mindig az *élhető* információs társadalom indikátora.

Mint ismeretes, minden szabadalmi jog, copyright és szellemi terméket illető védelem, amelyek – a szellemi alkotások e *átmenetileg privatizált* halmazára vonatkozóan – kizárólagos jogokat biztosítanak az alkotónak egy korlátozott időtartam erejéig, mind a feltalálói és alkotói tevékenységet hivatottak erősíteni. Azért ad a törvény időleges monopoljogot a szellemi tulajdon védelmében, hogy megérje a feltalálónak alkotni – ez csak természetes egy tudásalapú társadalomban. A szellemi tulajdonjogokról rendelkező nemzetközi TRIPS (*trade-related aspects of intellectual property rights*) szerződés része a Világkereskedelmi Szervezetnek, a WTO-nak, amely 2006-ig még a legelesettebb orszá-

¹³ A hasznosításon itt többek között a csomagolást, kiserelést, a gyakran kétesélyes letöltés helyett a CD-n keresztüli installálás lehetőségének biztosítását kell érteni.

¹⁴ Szeretnék rámutatni azokra a nehézségekre is, amelyekre fel kell készülni. Attól, hogy az állami szervezetnek nincsen szerzői joguk a náluk keletkezett közhasznú információkra, még nem jelenti azt, hogy érdekeltységük sem volna abban, hogy magukat kizárólagos felhasználónak tekintsék, de legalábbis ellenőrizni kívánják a másodlagos felhasználás formájában történő továbbhasznosulást. Ehhez anyagi és bürokratikus érdek egyaránt fűzi őket. Anyagi érdekük abban áll, hogy fenntartsák a lehetőségét annak, hogy díjat szedjenek. Mindaddig, amíg a központi költségvetés deficitel küzd, addig az államélet minden szereplője alulfinanzírozott marad, és ilyen körülmények között az intézményi saját bevétel megléte a legtöbb közigazgatási szerv számára a kedvezőbb béreállást jelent(heti).

¹⁵ Annál is inkább, mert mint Arisztotelész írja: [a nőközösség kapcsán] ... mert legkevésbé törődnek azzal, aminek legtöbb gazdája van. (*Arisztotelész* [1969] II. könyv, 3. fejezet). A modern szakirodalomban számos más szerző mellett *Ostrom* [1990] elevenítette fel a nem állami köztulajdon (commons, Allmende) problematikáját.

goktól is megköveteli a védelem egy minimális szintjét. Manapság a legnagyobb anyagi és szellemi ráfordítást egy új gyógyszer kifejlesztése igényli, ilyen esetben körülbelül húsz év védelem jár, azután akárki gyárthatja már. Megjegyzem, a gyógyszerekben megtestesülő tudást és a szoftver megírását nem védi szerzői jogi törvénykezés, ezek csak a (rövidebb) szabadalmi védettséget kérhetik, mielőtt generikumként visszatérnének az információs közjavak közé.

Ákarmilyen hosszúra nyúlhat is a szerzői jogvédelem időszaka, alapértelmezésként a szellemi alkotás köztulajdon, és csak időlegesen védett. Nyomatékosan szeretnék rámutatni, hogy itt olyan *köztulajdonnal* állunk szemben, amely nem állami kézben van,¹⁶ és nem is államosítás eredményeképpen jött létre. Információs közjószágon mindig a piacon keresztül elosztott közjószágot értünk, a Samuelson-féle klasszikus tankönyv (*Samuelson-Nordhaus* [1990]) példája erre az esetre a szén-dioxid magáncégek által történő kibocsátása.

Erre az új típusú köztulajdonra, az *információs közjavakra*, a világháló civil jellegének tudatosításával és a sikeres struktúrák megőrzésével lehet vigyázni. Már említettük, hogy a kibetér eredetileg katonai célokra születt, ma már ez a tulajdonsága szinten teljesen elhalványult, és a kereskedelmi hasznosítása, valamint az államigazgatási felhasználása a főszerep. Ugyanakkor néhány, a gyakorlati életben felmerülő érdekkonfliktus – mindezekelőtt a digitális információhordozók másolhatósága – során felmerülő vitás kérdés kapcsán egy olyan folyamatnak is tanúi vagyunk, hogy újradefiniálódnak a szellemi tulajdon (ezen belül elsősorban a jogszerűen megvásárolt CD-k és DVD-k) házilagos felhasználásának, otthoni funkcionalitásának keretei. Amíg ezek a jogi csatározások nyugvópontra nem érnek – először a rádió megjelenésével lángoltak fel, majd később a videómagnó idején is heves megrázkódtatásnak tűnt a másolhatóság problémája –, addig nem lehet egyértelműen megvonni a szellemi köztulajdon határait sem.

Kitérő: a népi gyógymódok esete a WTO-val

Az új gazdaság által támasztott kihívás nagyban hozzájárult ahhoz, hogy érzékenyebbek lettünk a *tudásban foglalt köztulajdon*¹⁷ iránt, hogy a lejárt védettségű generikumokat a szellemi termékek között nemcsak mint a társadalombiztosítás által előszeretettel befogadott gyógyszereket, hanem mint információs közjavakat is megtanultuk értékelni. Végül ezen az alapon tekinthető az internet egy globális közkönyvtárnak. Még gazdagabbá teszi ezt a közkönyvtárat az információszabadság törvényi alapjainak fejlődése: az államélet egyre több területén zajlik digitális migráció. A virtuális megjelenés persze önmagában még nem volna garancia a szabad hozzáférésre is, mégis folyamatosan gyarapszik az az állomány, amely a kötetlen tájékozódás számára nyitva áll.

Ha az információgazdaság egyes termékeit mint egy közkönyvtár elemeit tekintjük, meg kell említenünk a Yahoo irodalmi szekcióját,¹⁸ és a nevezetes Gutenberg-projektet, amely minél több irodalmi műalkotás internetes hozzáférését kívánja elősegíteni. Világos persze,

¹⁶ Mexikóban államosítják a lejárt szabadalmi védettségű, illetve lejárt szerzői jogi védettségű szellemi tulajdont (<http://cyberlaw.stanford.edu/lessig/blog/archives/mexican.txt>). Magyarországon pedig – hogy egy másik extrém példát említsék – „fontosnak” tartott festmények esetében korlátozzák a műélvezhetőséget: ha külföldiek tulajdonszerzését nem korlátozzák is, a megszerzett mű kivételét megtilthatják.

¹⁷ A közjóság, mint ismeretes, olyan termék, amelynek fogyasztása nem csökkenti elérhetőségét mások számára. Az *allokáció* módja (a mi esetünkben legtöbbször magánterjesztésről, a jóságok hozzáférhetőségének piaci biztosításáról van szó) és a *túlcserélés* mértéke (másokhoz is szabadon áramlik a kedvező hatás) tesz valamit közjósággá. Egy szerverre feltett, szabadon hozzáférhető és számtalanszor letölthető, továbbcserelelhető digitális tartalom megvalósítja a samuelsoni közjóság extrém esetét. Még csak nem is kevert jószággal, hanem igazi közjósággal állunk szemben, mint az utcai közvilágítás vagy a világitótorony esetében.

¹⁸ <http://dir.yahoo.com/Arts/Humanities/Literature>.

hogy legtöbbünk nem képernyőn akar regényeket végigolvasni. A letöltésnek azonban sok más, az irodalommal összefüggő oka lehet, amely indokolhatja a soknyelvű világirodalom digitalizálásának e nagyszabású kísérletét. Mint ismeretes, a világirodalom fogalma Goethétől származik, és semmiképpen sem a színvonalas műalkotások teljességét kell értenünk rajta (ez már az ő idejében is irreális lett volna), sokkal inkább egy olyan minőséget rejtő fogalomról van itt szó, amelynek tartalmi megismerése és a korproblémák megértésére képesítő feldolgozása hozzátartozik ahhoz, amit körülbelül világpolgárságnak lehet nevezni. Egy éven belül a Gutenberg-galaxis digitális archiválását kezdeményezőők szándéka szerint már tízezres nagyságrendben lesznek világirodalmi műalkotások olvashatók, szókincsüket tekintve feldolgozhatók, adott szempontok szerint lekérdezhető-kereshetőek.

Vannak persze a szellemi tulajdonjognak olyan területei, ahol ez a hasznos megkülönböztetés a generikumok és a szerzői/szabadalmi védetség alatt álló újdonságok között még nem működik: arról például még szó sem lehet, hogy ha az autóban ülve megtetszik Borogyin II. vonósnégyese, hazaérve egy weboldalról figyelmesen meghallgassam valamely generikus tolmácsolásban újra, mielőtt egy művészi interpretáció megvásárlására szánám el magam.

Egy érdekes fejleményről mindenképpen kell szólni. A szerzői jogok internetes betartatásának problémái miatt a figyelem középpontjába került szellemi jogok erősen átpolitizálódnak: a fejlődő országok úgy érzik, engedmények járnak nekik, ha átveszik ezt a WTO-konform gyakorlatot. Egy híres engedmény lett az afrikai AIDS-helyzet miatt kikényszerített árengedmény a legújabb gyógyszerek forgalmazásakor. Egy másik, immár szélesebb kört érintő engedmény pedig az lett, hogy a WTO TRIPS-szerződése elismer egyes a szabadalmi és a szerzői jogi eljárásokon kívül intézményesülő innovációt. Így ma újra felértékelődőben van és szabadalmival egyenértékű jogi védelem alá helyezhető az úgynevezett *hagyományos tudás*. Ez elsősorban a fejlődő országoknak jelent nagy anyagi-szellemi előrelépést, de nálunk is számos olyan természetgyógyászati *népi* gyógymód létezik, amelyek így nemzetközi karrier elé nézhetnek.

További kivételek a szerzői jogvédelem alól

A szerzői jog számol azzal, hogy bizonyos elszívárgás szükségképpen bekövetkezik: másológépeken, magnón, videón az emberek másolhatnak, felvételeket készítenek. A *magáncélú nonprofit használatot* (szemben a kereskedelmi célú kalózkodással) tehát tudomásul kell venni. Ennek a helyzetnek a tudomásulvételeként született meg – és 2001. április 1-jétől lépett életbe – a fénymásolás és sokszorosítás után fizetendő, úgynevezett reprográfiai jogdíj. A jogdíjat – a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény 21–22. §-ában foglalt törvényi felhatalmazás alapján – a reprográfiával sokszorosított szerzői művek magáncélú másolatára tekintettel kell megállapítani. A jogdíjat azoknak kell fizetniük, akik fénymásoló és/vagy sokszorosító készüléket gyártanak, importálnak, illetve ellenérték fejében üzemeltetnek. Ezt a kompromisszumot – a *elszívárgás túrését* – tehát mintegy beleépítették a rendszerbe.¹⁹

A szerzői jog mindig egy további kompromisszum eredménye is: egyfelől védeni kell az alkotó lehetőségét arra, hogy hozzájuthasson szellemi terméke lehetséges hasznaihoz.

Ennek a kompromisszumos jellegnek és kettős szorításnak nem minden jogtulajdonos

¹⁹ Amerikában ennek megfelelőjét DART-pénznek nevezik. Ezt a pénzt az 1992-es Audio Home Recording törvény alapján művészek kapják, és a digitális hanghordozókra vetik ki. Ennek fejében jogilag elismerést nyert az, hogy a fogyasztók otthonukban nem kereskedelmi céllal felvételeket készíthetnek jogszerűen vásárolt CD-ről.

van tudatában. Magyarországon például visszatérő kísérletek során privatizálni próbálják az esetenként jó ötven-hetven éves *filmvagyont*. A kulturális tárca például a közelmúltban konzultált a hazai filmvagon sorsáról az ÁPV Rt.-vel és a pénzügyi tárccal. Ennek alapján nyilvánosságra hozták, sőt, szakmai vitára bocsátották a Mafilm, a Mokép, az állami stúdiók és a filmlaboratórium privatizációjának koncepcióját, továbbá a filmjogok tulajdonának rendezését (sic!) tartalmazó elképzeléseket. Sajtóbeszélgetésen elhangzott, a minisztérium egyetért azzal az állásponttal, hogy a filmforgalmazás jelentős része üzleti alapon is működtethető, ezért nem szükséges állami kézben tartani. Szeretnék ugyanakkor, ha a privatizációval újra létre lehetne hozni a teljes és korszerű hazai filmes infrastruktúrát, a gyártó stúdióktól a filmlaboratóriumig. Kizárnák, úgymond, annak lehetőségét, hogy a magánosítást pusztán ingatlanfejlesztési üzlet kövesse, és a filmszakmát kiszorítsák megmaradt bázisairól. Ezért például a Mafilm esetében olyan szakmai befektetőre gondolnak, aki mellett a Magyar Mozgókép Közalapítvány is beleszólási jogokkal bíró tulajdonos maradna a filmgyárban. A Moképnél levő, 1948 és 1987 között készült magyar filmek jogaival kapcsolatos vitát pedig úgy szeretnék rendezni, hogy a forgalmazási jogok a privatizálandó cégnél maradnának, az időben korlátozott tulajdoni jogok pedig a Nemzeti Filmarchívumhoz kerülnének. Mintha senki sem volna tudatában annak, hogy itt olyasmit akarnak magánkézbe adni, ami a törvény erejénél fogva záros határidőn belül köztulajdonná válik.

Másfelől szem előtt kell tartani az innováció és az oktatás érdekeit is, amelyek nem lehetnének meg, ha minden szellemi alkotás korlátlan ideig monopolvédelem alatt állna. Ezért egyes országokban maga a törvény, másutt pedig a nem kevésbé hatalmas szokásjog kivételeket állapít meg, amelyeket a „nonprofit használat” címszava alatt lehet összegyűjteni. Ennek értelmében – de a jogtulajdonos megítélése szerint – szabad például a fenti magáncélú másolatkészítésen túlmenően az oktatásban is bármit részleteiben lemásolni. Senki sem akadályozhatja meg a nyomtatáson (reprint) túlmenő hasznosítást sem, így például a rádió- és televízióadások rögzítését. Pedig a közszolgálati tévéadások kivételével a magántévés programok szerzői jogi védelem alá tartoznak. Jeltovábbításukkor például a kábeltársaságoknak előfizetőik arányában szerzői jogdíjat kell fizetniük – a háztartásoknak azonban nem, amikor a jelet videóberendezésük felé továbbítják.

Nyitva kell hagyni a szabad felhasználásnak ezt a lehetőségét a kritika, sőt akár a paródia számára is. Szintén legális a köteles példányok rendszere, ami a nemzeti könyvtáraknak adja meg a létalapját. Logikailag idetartozik az antikvár példányok forgalmazásának hagyományos lehetősége is, hiszen ezek forgalma után már egyáltalán nem fizetik meg (újra) a szerzői jogdíjat. Viszont nem tartozik ide az úgynevezett nemzeti adatvagyon, jóllehet erre kormányprogram és közhasznú társaság alakult. Ugyanis az elkülönült állami szervek által adott céllal létrehozott közigazgatási adathalmaz semmiképpen sem vonható össze egyetlen adatbázisba, következésképpen nemzeti adatvagyon pedig nincsen. A központi (nyilvánvalóan bűn megelőzési célzatú) lekérdezhetőség szempontjából pedig azt lehet mondani, hogy legfeljebb egy olyan központi keresőgép létezik, amely a közigazgatási és személyes adatok jellemzőit és feltalálási-tárolási helyét, elérhetőségét adja meg.

Ez utóbbi esetben a személyes adatok védelme játszik szerepet, az elektronikai cikkek, CD-k, DVD-k esetében inkább fogyasztóvédelmi és civil jogok védelme nyom a latban. Ez a gyártókban azt a jogos aggodalmat ébreszti fel, hogy piacot veszíthetnek, ha túlzottan megnyírbálják az új elektronikai készülékek funkcionalitását, az információhordozók otthoni manipulálásának lehetőségét.²⁰ Új „nonprofit használati” továbbfejlesztések is

²⁰ A szerzői jogi törvény ilyen irányú megengedő módosítását a kamarák mellett a következő cégek közvetlen módon is támogatják: Intel, Verizon, Philips Electronics North America Corp., Sun Microsystems, Gateway. *Forrás:* <http://dc.internet.com/news/article.php/1565901>.

várhatók: bővíteni kell azoknak a műveknek a körét, amelyek – ha csak részleteikben is – elektronikus úton továbbíthatók és (ha csak időlegesen is) számítógépeken tárolhatók. A jelenlegi jog a legtöbb országban csak az osztályteremben ülő hallgatók számára teszi lehetővé a szabad másolást. Ezt ki kell terjeszteni mindenféle hallgatói jogviszonyra. Meg kell engedni, hogy analóg műveket digitalizáljanak, amennyiben a digitális verzió (például CD vagy DVD) még nem született meg. Nem volna szabad csökkenteni az elektronikai eszközök eddig megszokott funkcionalitását például az otthoni (több házi lejátszó közötti) digitális rögzítés és másolás esetében, természetesen jogszerűen megvásárolt termékeket és nem kereskedelmi, hanem házilagos nonprofit használatot feltételezve.

Információs közművek

A tudásalapú gazdaság fejlődésének egyik kirajzolódó trendje az, hogy a gerinchálózatok kiépítése és az előfizetői hurkok telepítése – tehát az információs infrastruktúra – megszűnik néhány távközlési cég természetes monopóliuma lenni. Ebben az anticipált esetben majd az összekapcsolhatóság és a sávzélesség is rendes áru lesz. Nem *értékén*, hanem *költségén* számlázzák majd az összekapcsolhatóságot! Ilyen körülmények között már nem lehet(ne) több pénzt kérni a hívásfelépítésért, mint amennyi egy útválasztó számítógép amortizációja és hozzáadott értéke (Kelen [2003]). Ha ez az áttörés elér egy kritikus tömeget, akkor a televíziózás és a telefónia mai fejőstehenei egyszerű alkalmazásokká szelídülnek majd a többi tartalomszolgáltató mellett, mert mind a *hívásfelépítés*, mind pedig a *műsorsugárzás* hétköznapi alkalmazások lesznek, nem lesznek tőkeerős nagyvállalatok tulajdoni infrastruktúrára alapuló kiváltságai.

Ennek az új gazdaságbeli forogatókönyvnek a megvalósulásához az első lépés már ma is adott: a sok helyütt tapasztalható gerincevetékes túlkínálat miatt a hálózat már ma sem korlátos erőforrás: műholdon, áramszolgáltatók lakásokig érő vezetékén, a vasút hálózatán, társzámítógépről társzámítógépre ugorva, vagy éppen mobiltársaságok adótornyainak háromszögein keresztül lassan már szinte mindenben lehet biteket szállítani. Ha egyszer ezek az alternatív hálózatok mind egy, az országos hálózatok közti barangolást lehetővé tevő (*roaming*) egyezménybe tömörülnek, akkor a hívásfelépítés menedzselt hálózatok közti útválasztással egyszerűsödik. Ezzel a növekvő túlkínálattal párhuzamosan – valamint csekélyebb mértékben a hírközlési törvényben előírt hálózatmegosztási kötelezettségnek köszönhetően is – leértékelődik az a (*járadékot* termelő) *kapuőrszerep*, amit a hálózattulajdonosok eddig a konnektivitás megteremtésében betölthettek. Az utolsó lépésben pedig azt vesszük majd észre, hogy a magánhálózatok *információs közművekké* alakulnak át.

Addig is, amíg ez a stratégiai fenyegetés megvalósul, érzjük be annyival, hogy számba vesszük a közösségi hozzáférési pontokat mint az anticipált *információs közművek előképét!* Magyarországon a *közösségi internet-hozzáférési pontok* egyike a teleházakban valósul meg (Netsurvey [2001]). Ezenkívül pályázati lehetőség keretében közösségi internethasználatot nyújthatnak a kávéházak egy részében és a közművelődési könyvtárakban, iskolákban, kórházakban, pályaudvarokon, egészségügyi, felsőoktatási és szociális intézményekben, sőt parókiákon, plébániákon, illetve magánvállalkozások keretében is. De nem a postahivatalokban!²¹ Alapfeltétel, hogy az e-hálózathoz tartozó terminálkon az információhoz jutásnak ingyenesnek kell lennie.

Sajnos, a teleházmodell némiképpen idejétmúltnak tűnik az internetidő vágójában. Újabban terjedőfélben egy internetelési modell, amely a *teleházak egy kábel nélküli*

²¹ Ez az orosz modell: a nagy ország minden postahivatala közösségi hozzáférési pont lesz a közeljövőben.

válójának tekinthető: ez a WiFi néven emlegetett drót nélküli ethernet-hálózat (WLAN – *Wireless Local Area Network*), amely ma a szélessávú internet egyik, a legutolsó divat szerinti megvalósulása. A Bluetooth alternatívájaként/továbbfejlesztéseként egy olyan szabványról van itt szó, amely nagy sáv szélességű kábelmentes hálózati kapcsolatot tesz lehetővé, kis antennával felszerelt hordozható számítógépek számára. Ez az egyelőre rövid hatósugaras rádiófrekvenciás adatátviteli technológia szélessávú internetelérést is lehetővé tesz. Egy amerikai tanulmány szerint már több ezer olyan internetszolgáltató tevékenykedik az Egyesült Államokban, amely ezen a szabad (köz)frekvencián szolgáltat szélessávú internet-hozzáférést.²²

Mivel frekvenciagazdálkodási szempontból az elektromágneses spektrum használaton kívüli, kiosztatlan és ennyiben *ingyenes* részében sugároznak, ezek az internetszolgáltatók nemcsak mentesülnek a saját hálózat kiépítésének költsége alól, de még szolgáltatási szerződést is csak felfelé kell kötniük – ez a közjóság igénybevitelén alapuló üzleti megközelítés igen alacsony árat tesz lehetővé, és korlátlan, szélessávú használatot nyújt. Ez a technológia úgy működik, hogy többre kerülne megakadályozni azt, hogy bárki, aki fizikailag jelen van, hozzá is férhessen, mint megtűrni a szabad összekapcsolhatóságot. Ez a tulajdonság elvezet bennünket az *információs közmű* fogalmához. Ugyanis a WiFi-t szolgáltató általában az elé a választás elé kerül, hogy tűzfal mögé vonja a felhatalmazott (saját) felhasználókat, vendégeket, várakozókat, vásárlókat stb. vagy korlátozástól mentes, szabad hozzáférést engedjen azon a néhány száz négyzetméteren, ahol a drót nélküli kapcsolat térereje működik. A felhatalmazott fogyasztók tűzfal kiválogatása költséges dolog volna, ezért a ma ismert WLAN alkalmazások túlnyomó többsége *közösségi hozzáférési pontnak*, a teleházak új gazdaságbeli megfelelőjének tekinthető.²³ (Zárójelben jegyzem meg, hogy amiképpen a teleházak mozgalomba szerveződtek Magyarországon, a WiFi is egy – ma még kevésbé kontesztáló jellegű – műszaki ellenkultúra jegyeit hordozza).

A szoftverfejlesztés új útjai

Mint ismeretes, az új gazdaság fejlődésének első hullámában a kockázati tőke játszotta a meghatározó szerepet. A 2000 áprilisáig tartó első felívelő szakaszban hatalmas pénzek mozdultak meg, sok dotkomcég és más internetes vállalkozás indult el világszerte. A tőzsdei lufi kipukkadása óta azonban a kockázati tőke-alapok révén történő vállalatfinanszírozás és innováció sokkal szerény keretek közé húzódott vissza. Meglehető, még visszatér majd ez a finanszírozás – talán a szélessávú internet, ha majd elér egy küszöbértéket, akkor új lendületet kap a kockázati alapokkal történő finanszírozás –, egyelőre azonban más szelek fújnak. Sok jel mutat arra, hogy egyelőre még a nonprofit üzemmód marad mint biztonságos *önfenntartható növekedést produkáló* opció.

Mitch Kapor például, aki a Lotus szoftverekkel vált gazdaggá és elismerten híressé, a 2000. áprilisi nagy lufipukkanásig kockázati tőkés volt. Dotkom-befektetéseivel alaposan megégette már magát. Most az úgynevezett Chandler-projekten dolgozik, amellyel nem kisebb célt tűzött ki maga és fejlesztőmérnökei elé, minthogy leváltja a nehézkes MS Outlookot. Anyagi alapjait tekintve ez a projekt már nem kockázati tőkét von be, hanem

²² Ezen a forradalminak tekinthető infrastruktúrán a szolgáltatóknak 265,2 millió dolláros nyereségük volt 2002-ben. (Long [2003], <http://www.e-insite.net/>).

²³ Ez persze felveti azt a nehézséget, hogy a mobil internet szolgáltatója helyett ilyen körülmények között minden felhasználónak magának kell gondoskodnia adatai, szövegei titkosságának megőrzéséről. Ez azonban végül is minden hálózat esetében így van a rendszergazdai jogosultság esetében. A járható út itt a kriptográfia használatában rejlik. Csakúgy, ahogy a nyilvános tereken szintén közszolgáltatásként igénybe vehető toalettben is megoldott a magán- és intimszféra biztosítása.

egy új, innovációbarát *alapítványi* üzleti modellen alapszik. Az alapítvány neve Open Source Application Foundation (OSAF). Az egyik bevitt vagyoni értékű jog, a forráskód szabad lesz. Aki megveszi majd a szoftvert, megszerzi vele azt a jogot is, hogy belenézzen a forráskódba, módosítsa, továbbfejlessze azt. Valahogy úgy, mint amikor egy autó motorházatetőjének felnyitása, a motor szerelgetése sem olyan tevékenység, amelyet üldözne a (szoftver)rendőrség. Kapor milliós nagyságrendben fektetett ebbe a projektjébe saját pénzéből. Honlapján az áll, hogy várakozásai szerint a projekt 2005-re önfenntartóvá válik, elsősorban a programot továbbfejleszteni, felhasználói szoftverekkel kiegészíteni kívánók által fizetendő licenclájkából.

Súrlódásos alkalmazkodás

Számos példa van már arra, hogy az új gazdaság „ingyenességpárti” nonprofit jellemzői érezetnie kezdik hatásukat a hagyományos gazdaság egyes – amúgy is – elavult üzleti modelljeinek még gyorsabb leértékelődésében. Az új gazdaság és a hagyományos gazdaság közötti *súrlódásos alkalmazkodás* olyan fontos új terület, amely a kutató számára egyelőre beláthatatlan, ígéretes távlatokat rejt magában. E tanulmány szűkre szabott keretei között azonban meg kell elégednem a téma exponálásával, illetve az információs közjavak által támasztott kihívás rövid tárgyalásával.

Manapság, amikor a képi információ és a szöveg harcából nevető harmadikként a multimédia kerül ki győztesként, jó arra gondolni, hogy a tiszta irodalmi szöveg is hatalmas lehetőségeket kap a kibertérben bekövetkező fejlesztések révén. Ma már egy digitális könyvtár minimálisan a következő elemi tulajdonságokkal rendelkezik: az információ megszerzése és tárolása; visszakeresése és szűrése; osztályozás és indexálás; lekérdezések megszerkesztése és finomítása; végül a felhasználói felületek egyre sokoldalúbbá és inkább felhasználóbaráttá válása. A könyvtárnál szélesebb fogalom a *tudományos információcsere*. Itt jelentkezik az egyik közgazdaságilag érdekes kihívás.

Sok mértékadó kutató úgy gondolja, hogy az alaputatásokat először nyilvánosságra hozó nagytekintélyű tudományos folyóiratoknak, közlönyöknek *közjavaként* kellene szolgálniuk. Ebből a célból mozgalmat is indítottak,²⁴ amelynek célja az, hogy a fent említett kompromisszum keretei között elmozduljanak a szellemi tulajdon védelmétől az innováció segítésének és a tudományos eredmények szélesebb körű elterjesztésének irányába. Ez azt jelentené, hogy a létező legszélesebb körben, azaz az interneten szabadon elérhető formában is hozzáférhetővé tegyék a szellemi újításokat megjelentető tudományos lapokat. Pontosabban új, szabadon hozzáférhető, ingyen letölthető és teljesen nyilvános szaklapokat szeretnének látni, elindítani. A lapok, a természettudományos innováció e fellegvárjai, mint ismeretes, általában a nagy kiadóvállalatok tulajdonában működnek, és a kis példányszám melletti borsosnál is borsosabb árukat a szigorú, többfordulós szakmai lektoráltatás (*peer review*) magas költségeivel indokolják.²⁵ Ugyanakkor nem üzleti titok az a tény, hogy ez a keresztfinanszírozásra kifejlesztett üzleti modell – úgy, ahogy van – jelentős hasznot hoz a kiadóknak, még akkor is, ha alig-alig létezik (köz)könyvtár, amely jártni tudná a tudományos haladás egészét vagy akár javát megtestesítő mai szakirodalmat. Pedig ez a magas előfizetési ár a kutatói közösség egy nagy részét úgyszólván kizárja a tudományos diskurzus szabályos műveléséből.

²⁴ A vita és a fejlemények nyomon követhetők a Nature – International Weekly Journal of Science hasábjain (<http://www.nature.com/nature/debates/e-access/>).

²⁵ A szakmai bírálata a tudományban ugyanazt a funkciót tölti be, mint a szabadalmi hivatali eljárás a gyakorlati életben.

Az előzetes szakmai bírálat szűrőjéről mint *minőségbiztosításról* természetesen a tudományt az interneten terjeszteni kívánó lapok sem mondhatnak le. E nélkülözhetetlen hozzáadott érték miatt ingyenes tehát sohasem lesz a minőségi tudományos információcsere, de olcsóbbá könnyen válhatna – kiváltképpen, ha az elektronikus kiadásban is megvalósulhatna a könyvtárak, esetleg egész országok *konzorciális áralkuja* az elektronikus kiadókkal.²⁶ Ennyiben beszélhetnénk e területen *alkalmazkodásról* az új gazdaság és a hagyományos üzleti modellel dolgozó régi gazdaság között. Tényszerűen azonban a tudományos ismeretterjesztés esetében csak a kihívást lehet regisztrálni, a tényleges alkalmazkodási folyamatnak még nincsenek számottevő jelei. Bár sok lap – például a *British Medical Journal* – megtette már ezt a döntő lépést, a dolgok jelenlegi állása szerint a kiadói lapok azonban egyelőre még arra a kompromisszumra sem hajlandók, hogy szabad hozzáférést biztosítsanak az *archívumuknak*,²⁷ tehát a korábban megjelentett közleményeknek, illetve az azokat megelőző műhelytanulmányainak.²⁸ Ebben támogatja őket sok tudományos akadémia, amelyek a lapkiadásból származó jövedelmüket alaptevékenységük és intézményhálózatuk keresztfinanszírozására használják fel. Egy ilyen indexált és archivált repozitórium egyenértékű lehetne az üzleti életet kiszolgáló szabadalmi tárral, amely – a cserébe járó időleges szellemi tulajdon hasznosítására vonatkozó monopoljogért – természetesen teljesen szabad hozzáféréssé és nyilvános.

Végül még egy rövid példa arra, hogy a védett időszak lejártával minden, még a legkülönlegesebb szellemi termék is megtér az emberiség közkincsei közé: a csillagászok, amatőrök és profik egyaránt, amikor *távcsőidő igénylésére* pályázatot nyújtanak be az úrtávcsövek (nonprofit) működtetői számára, akkor vállalják, hogy két esztendő lejártával felvételeik bárki által tovább kutathatóvá válnak.

Tehát alkalmazkodás helyett inkább csak a kihívást állapíthatjuk meg itt. Maga a kölcsönös alkalmazkodás – súrlódásos vagy sima – amolyan középhelyzetnek, normálesetnek tekinthető. Végül is az új gazdaság legvérmesebb hívei sem gondolhatják reálsan, hogy a dotkomérában felbukkant forradalmi üzleti modellek – például a marginális határköltségtől mentes, tökéletes kópiák készítésének műszaki lehetősége – eltörölhetnék a Föld színéről a hagyományosakat. Minden jel szerint azonban lesz a knock-outra is példa.

Nem egy olyan gazdasági szféra (például a DVD-n forgalmazó film- és CD-n forgalmazó zeneipar) van, ahol az iparág még nem vetett számot ezzel a kihívással, és törvénymódosításokkal, a digitális tartalom titkosítanak kísérleteivel küzd az *elkerülhetetlen* ellen.²⁹ A telefóniában pedig, azt lehet mondani, minden jel szerint még nincsenek tudatában annak, hogy biblikus erővel szólva: „az írás számukra már megjelent a falon”... A telefóniában középtávon távon immár szó sem lehet *alkalmazkodásról*:³⁰ a régi modell (a

²⁶ Ilyen a hazai Elektronikus Információszolgáltatás (EISZ) elnevezésű nemzeti program (józanabb megközelítésben: nagykereskedelmi kezdeményezés), amelynek célja, hogy a felsőoktatás (egyes részei) és a tudományos kutatás számára nélkülözhetetlen elektronikus információforrásokat központilag, kollektív licenc alapján vásárolja meg, így az eddigieknél lényegesen több információt, szélesebb felhasználói körnek (de távolról sem az egész hazai felsőoktatásnak) fajlagosan kedvezőbb áron lehessen biztosítani. Az EISZ használati feltételei lényegében a *nonprofit használat* kritériumait rajzolják ki.

²⁷ Egy fontos árnyalat itt az, hogy a szóban forgó archívum központi legyen a teljes körű könyvtárosi indexálhatóság érdekében. Ilyen a PubMed Central az orvostudományban, amely *kötelesspéldányt* kap minden szaklaptól, de az online hozzáférés jogának megadásában alkalmazkodik a beküldő lap üzleti modelljéhez.

²⁸ A hazai akadémiai folyóirat-kiadás online része ingyenes keresést enged, megmutatja a teljes kivonatot, valamint füzetenként egy cikknek szintén szabad hozzáférést biztosít.

²⁹ Az amerikai kongresszus előtt fekvő törvénymódosítás számításai szerint (H.R. 5057) a filmipar 2001-ben világszerte mindösszesen 3 milliárd dollárt veszített a szerzői jogok internetes megsértése miatt. Ugyan ez a veszteség a könnyűzenei iparágban 4,3 milliárd dollárra rúgott.

³⁰ Ők már messze előrehaladtak digitális migrációjukban, analóg hívás már talán kevesebb van, mint digitális. Mihelyt megteszik a következő logikus lépést is, és megengedik a digitális tartalmak internetes hálózaton keresztüli utaztatását, nem lesz miért pénz kérniük.

hálózati tulajdonra és a központon keresztüli hívásfelépítésre mint hozzáadott értékre alapozott modell) várható eltűnéséről már ma is megítélhető, hogy csak idő kérdése. A telefonálás megszűnik önálló tevékenység lenni, beleolvad, beleágyazódik majd más kiegészítők funkciójába, más társadalmi kontextusokba.

Az információgazdaság nonprofit üzemmódjainak áttekintésének. szűkre szabott kerekei között nem elemeztük az ingyenesség zászlóshajójának számító, hirdetésekre alapozott tartalomszolgáltatás üzleti modelljét, és nem tehetjük mérlegre azt sem, vajon a nonprofit üzemmód elemeként mennyire teherbírók a *figyelem gazdaságtanából*³¹ levezethető törvényszerűségek. Az itt tárgyalt esetek, esetleírások talán elégségesek arra, hogy logikailag megalapozzák az információs társadalom civil arcának tanulmányozását, az e-civilisztika új paradigmáját.

Hivatkozások

- ARISZTOTELÉSZ [1969]: Politika. Gondolat Kiadó.
- BÖLÖNI, F. S. [1980]: Napnyugati utazás. Helikon, Budapest.
- KELÉN ANDRÁS [2001]: The Gratis Economy, CEU Press, New York.
- KELÉN ANDRÁS [2003]: Telephony in an Era of Network Cornucopia and Bandwidth Glut. A Mobile Communication: Social and Political Effects című konferenciára benyújtott tanulmány. Az MTA Filozófiai Intézete, Budapest, április.
- LONG, M. [2003]: Unlicensed Spectrum Drives Wireless Broadband Infrastructure Beyond Wi-Fi. *e-inSITE*, január 22. <http://www.e-insite.net/>.
- NETSURVEY [2002]: Felmérés a közösségi hozzáférési pontokról. Internetkutató Intézet, Budapest.
- OSTROM, E. [1990]: Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action, Cambridge University Press, Cambridge.
- SAMUELSON, P. A.–NORDHAUS, W. D. [1990]: Közgazdaságtan. III. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SIMON, H. [1982]: Hogyan tervezzünk szervezeteket egy információgazdag világ számára. Megjelent: *Simon, H.*: Korlátozott racionalitás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- TELEHÁZAK... [1999]: Teleházak és távmunka Magyarországon. Teleház Kht., Budapest.
- TOCQUEVILLE, A. [1983]: A demokrácia Amerikában. Gondolat, Budapest.
- <http://cyberlaw.stanford.edu/lessig/blog/archives/mexican.txt>
- <http://dc.internet.com/news/article.php/1565901>
- <http://dir.yahoo.com/Arts/Humanities/Literature>
- <http://www.e-insite.net/>
- <http://www.nature.com/nature/debates/e-access/>

³¹ A Nobel-díjas Herbert Simon írta 1971-ben: „Az információbőség tehát figyelemszegénységet és így allokációs szükségletet teremt. A figyelmet hatékonyan kell allokálni azok között a fölös mennyiségben jelenlevő információforrások között, amelyek figyelmet emészthetnek föl.” (*Simon* [1982] 151. o.)